

K problematike narácie vo vybraných dielach Dominika Tatarku a Jána Johanidesa

Adela Tkáčová, Inštitút slovakistických, mediálnych a knižničných štúdií, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, adela.tkacova@gmail.com

Kľúčové slová: Dominik Tatarka, Ján Johanides, rozprávač, postava, retrospektívne rozprávanie, postmortálna postava, problém

Keywords: Dominik Tatarka, Ján Johanides, narrator, character, retrospective narrative, post-mortem character, problem

V našom príspevku sa venujeme problematike rozprávania vo vybraných textoch Dominika Tatarku a Jána Johanidesa. Vzhľadom na špecifickosť noviel *Démon súhlasu* (1963) resp. *Súkromie* (1963) považujeme za potrebné priblížiť si aspoň čiastočne aj situáciu v slovenskej literatúre v druhej polovici 50-tych a na začiatku 60-tych rokov minulého storočia, teda v čase, keď vychádzajú diela oboch autorov. Disproporcia medzi inštitucionálnymi snahami opätovne dostať pod kontrolu život slovenskej literatúry a jeho skutočným fungovaním sa po roku 1956 prejavovala tak, že na jednej strane bolo možné badať úsilie centrálnej moci vrátiť literárny život do podoby organizovanej zjazdovej a plenárnej formy, na strane druhej vidno v tvorbe autorov aj neuniformnú variabilitu a inovatívnosť, teda pre literatúru prirodzenú snahu o jej vlastný prejav.

Do popredia sa v súvislosti s prirodzenou snahou autorov o unikátnu, aktuálnu a jedinečnú výpoveď vysúvalo chápanie tvorby ako slobodnej, individuálnej, vlastnou osobnosťou garantovanej činnosti, ktoré bolo v rozpore s „oficiálnou“ predstavou, ktorá v predošlom decénií hodnotila tvorivú činnosť skôr ako službu vládnucej ideológii v jej absolútnej podriadenosti. S takýmto chápaním literatúry úzko súvisela aj istá charakterová stereotypnosť pri výbere postáv na prelome štyridsiatych a päťdesiatych rokov, čo sa prejavilo aj ne/záujmom autorov o jedinca vo vzťahu k jeho vlastnému prežívaniu neúspechov či jedinečnému ne/kritickému vnímaniu kultúrno-spoločenského diania. Odklon literatúry od tejto ideológii podriadenej službe začala vrchnosť vnímať ako snahu o jej roztrieštenie a v súvislosti s II. zjazdom československých spisovateľov, ktorý sa konal v apríli 1956 sa dokonca hovorí o negatívnom odklone od skutočnosti či o úniku od spoločenskej funkcie literatúry.

Náznaky nespokojnosti, ktoré sa od polovice päťdesiatych rokov na slovenskej literárnej scéne čoraz častejšie objavovali v písomnej aj v ústnej podobe signalizovali nesúhlas autorov s presným účelovým vymedzením tvorivej umeleckej činnosti a jej ne/schopnosťou kriticky zareagovať na zmeny v politickej sfére a odkaz posledných rokov. Averzia voči dôrazu na tematizáciu „kolektívneho subjektu“ sa prejavuje tak, že do centra pozornosti a do živých literárno-spoločenských diskusií sa dostávajú, napríklad aj prostredníctvom Dominika Tatarku, problémy ľudskej individuality a jedinečnosti či súkromný, sociálnou rolou neovplyvnený život osôb a ich osobnej zodpovednosti za vlastný osud. Debaty o tejto problematike zasahujú aj do roviny výberu tém literárnych diel, keďže väčší priestor dostávajú existenčné problémy človeka, resp. konfrontácia vnútorného a verejného „Ja“ ako je tomu u Johanidesa; ale i samotná podstata, existencia a funkcia kvalitnej literatúry v spoločnosti a živote jednotlivca napr. aj v Tatarkovej.

Ako tvrdí René Bílik (2009, s. 57) „upozorňovanie na suverenity umeleckej tvorby dostáva do hry problém jej autonómnosti a autenticity ako možnosti sebauskutočnenia, čo v konečnom dôsledku znamenalo snahu vyvliecť umenie spod kontrolných mechanizmov

politickej moci. V každom prípade išlo o zdôrazňovanie individuálneho rozmeru ľudského života, o akcentovanie problému subjektivity a v neposlednom rade aj o rehabilitáciu autora literárneho diela a jeho pozície v živote spoločnosti i súkromnom prežívaní diania okolo. Tieto charakteristiky sa viažu na podstatnú časť vtedajšej literatúry a na uvažovanie o nej.“

Do popredia sa aj na ploche literárneho diela vysúva problém hodnoty a jej určovania, a to nielen vo vzťahu k človeku ako jednotlivcovi, ktorý je súčasťou spoločnosti i vlastných súkromných sociálnych väzieb, ale aj vo vzťahu k estetickému hodnoteniu literatúry. Čo určuje hodnotu literárneho textu? Je podstatný spoločný konsenzus riadený zhora, alebo je potrebné vyzdvihnúť osobnú zodpovednosť autora za tému, spracovanie a kvalitu literárneho diela? V novele *Démon súhlasu* tak v tejto súvislosti veľmi citlivo a naliehavo vnímame polemiku o „hluchých, nevoňavých fialkách“, v rámci ktorej rozprávač naznačuje, a po dlhej dobe aj priamo na ploche literárneho textu verbalizuje problémové vnímanie centrálneho „garantovania“ hodnoty literárneho diela, ktoré je určované zhora a definované mocou.

V oboch nami analyzovaných dielach sa tematizuje už spomenutá disproporcia medzi súkromným životom a jeho verejným prežívaním, teda z/realizovaním svojho „Ja“ navonok, a to zhmotnením „intímneho ja“ smerom k najbližším osobám či celej spoločnosti prostredníctvom slov. Táto orientácia témy smerom na vnútorné prežívanie postavy súvisí aj s posunmi v žánrovom zložení literatúry. Tá v tomto období častejšie používa kratšie, dramatizmus využívajúce útvary. Poviedka a najmä novela aj na rozsahovo obmedzenej ploche dokážu prostredníctvom horizontálne či vertikálne organizovaného dramatismu zobrazit' aj zložitejší problém, a to aj prostredníctvom zvoleného typu narátora. V prípade retrospektívneho postmortálneho rozprávača u Tatarku či koexistencie viacerých typov rozprávania u Johanidesa sa vysúva do tematického popredia nielen postava rozprávača, ale aj samotný akt a najmä naliehavosť uskutočnenia výpovede.

Obaja autori funkčne využívajú relatívne malý priestor novely, a práve vďaka tomuto priestorovému obmedzeniu sa výraznejšie do popredia dostáva aj samotný subjekt. Zvolený typ narácie, resp. výrazné striedanie viacerých typov rozprávania ešte viac vyzdvihuje ne/možnosť zachytenia jednotného/jednohlasného prežívania postavy smerom dovnútra a hlasnej realizácie myšlienok navonok, do spoločnosti.

Oba zvolené spôsoby vyrozprávania textu, či už Tatarkov výber postmortálneho „Ja“ rozprávača, využívajúceho až filmovú „flashbackovú“, návratovú optiku so zvýšenou mierou dialogizácie a priamej konfrontácie s príjemcom textu, alebo Johanidesovo striedanie viacerých rovín rozprávania, v ktorých sa prostredníctvom „ty - rozprávania“, teda priameho oslovovania komunikačného partnera, snaží „mŕtvy subjekt“ o naplnenie za života nerealizovanej/nej fungujúcej a funkčnej komunikácie so svojimi najbližšími, veľmi úzko súvisia aj s mierou naliehavosti textu a autorom vybranou témou. Práve nutnosť realizovať výpoveď aj bez živej/fyzickej prítomnosti jej garanta v texte poukazuje na zvýšenú vnútornú potrebu rozprávača ju napriek tomu uskutočniť.

Posunutím rozprávača do úlohy posmrtného garanta výpovede, postavy, ktorá fyzicky neexistuje v hraniciach rozprávania príbehu sa do popredia vysúva nezrealizovaná životná úloha jednotlivca, jeho nenaplnená snaha o vlastné presadenie, resp. snaha o nápravu krivdy. Človek ako súčasť rodiny, ako fyzická individualita ale aj autor výpovede je v texte pre tento svet „mŕtvy“. Existuje len autor/subjekt – hodnototvorca a člen kolektívu či zväzu, autor – člen socialistickej spoločnosti. Až takto kolektivizované „Ja“ bolo subjektom i objektom socialistickej kultúry a literatúry. Úspešnosť autora potom priamo závisela od jeho schopnosti „zabiť“ vlastnú individualitu a včleniť sa do kolektivisticky založenej society, čo odkrýva postava Bartolomeja Boleráza vo svojom verejnom prejave i vnútornom monológovi.

Neschopnosť verbalizovať svoje vnútorné pocity a názory za života by sme dobovým jazykom mohli označiť paradoxne ako „schopnosť jednotlivca splynúť s kolektívom“, bezpodmienečnú nekritickú schopnosť súhlasiť s ním navonok. Práve smrťou „verejného,

biologického ja“ sa paradoxne začína existencia, individuálna zodpovednosť a individuálna sloboda oboch hlavných postáv, či už Bartolomeja Boleráza alebo súdruha Mecka. Pri oboch subjektoch dochádza retrospektívnym rozprávaním k reflexii ich vlastnej ľudskej individuality a intimity. Čítanie sa tak aj prostredníctvom zvoleného typu narácie, ktorá zámerne otvára text smerom ku komunikačnému partnerovi stáva otvorenou možnosťou pre dialóg „individuálneho Ja“ s tým druhým – verejným. Je akousi spoveďou z osobného zlyhania priznaného verbálne až po smrti.

Takéto Tatarkovo otvorené zaujatie antidogmatického postoja, ktoré publikoval otvorene aj na stránkach Kultúrneho života v roku 1956 je zároveň snahou o umelecké zhodnotenie nedávnej minulosti a otvorenou kritikou vtedajších praktík politickej moci. Hyperbolizovanie a využívanie alegórie posilňuje satirický podtón diela, v ktorom sa v spomienkových „prestrihoch“ vyrovnáva postava so svojím vlastným osobným zlyhaním i nenaplnenosťou života. V dialogických častiach sa konfrontuje Matajovo súkromné „Ja“, ktoré je na verejnosti nahradené jeho spoločenskou funkciou s Bolerázovým „Ja“, ktoré v procese rozprávania dospieva k prerodu a odhaľuje svoje vnútorné prežívanie aj navonok. Pri retrospektívnom návrate nepovažuje postava rozprávača za potrebné detailne sa venovať priestorovým a časovým hraniciam, nedáva sa dôraz ani na rodinné zlyhanie, zaznamenáva sa najmä kontrast v morálnom a hodnotovom prežívaní jednotlivca dvoma smermi, a to navonok a dovnútra, ako aj jeho presvedčenie o vlastnom zlyhaní.

Záverečná výpoveď odráža motiváciu nutnosti vyrozprávania celého príbehu „Ja Bartolomej Boleráz bol som človekom azda slabým, azda i zbabelým, ale ja Boleráz, človek, robím si nárok, aby ľudia, moji súčasníci, po všetkých omyloch, po všetkom trápení, po všetkom márnom hryzovisku predsa len boli múdrejší a ľudskejší. Áno, opäť ľudskejší. (...) Pravda je, môže byť iba to, v súhlase s čím rastie a rozvíja sa naša ľudská prirodzenosť, z čoho rastú a rozvíjajú sa kmene, i malé, i najmenšie národy. To je pre mňa pravda našich čias. Za ňou som túžil celý svoj život. Za ňu, v jej mene prihlásil som sa o slovo, hoci až po smrti a neskoro.“ (Tatarka, 2009, s. 79) Zdvojením, posilnením vyjadrenia vlastnej individuality rozprávač posilňuje myšlienku a dôležitosť jednotlivca a jeho úlohy v spoločnosti. Nie kolektívne súhlasné stanovisko, ktoré posilňuje dogmu moci, ale individuálne vyjadrená pravda sa stáva odrazom zachovania ľudského ducha, zredukovaného pod vplyvom moci na stranícku funkciu.

Snaha o priamu konfrontáciu s príjemcom textu posilňuje u Tatarku aj vnútornú dynamiku a dramatizmus textu. Pomerne jednoduchá dejová línia tak umožňuje čitateľovi hlbší ponor do vnútra postavy ako aj možnosť satirického vyznenia textu. Subjektívna výpoveď, je tak nielen sugestívnejším spôsobom zachytenia dobovej kritiky, ale zvolením postmortálneho rozprávača sa posilňuje nutnosť vyjadrenia názoru. Variovanie motívu viny za súhlas i zdôrazňovanie „bábkohereckého“ princípu fungovania spoločnosti je účinným spôsobom ako zvýrazniť absurditu konania i konformnosti figúrok vo vedení, ktoré sú zodpovedné za súhlasnú mašinériu, ktorá v jednotlivcovi, schopnom kriticky myslieť potláča jeho vlastnú vyjadrovaciu schopnosť a individualitu.

Na rozdiel od Tatarku, Johanidesove postavy v novele *Súkromie* poodkrývajú svoje vnútorné svety nielen prostredníctvom vnútornej monologickej konfrontácie so sebou, ale aj v za života nikdy sa nerealizovanej dialogickej roviny medzi sebou navzájom. Jeho autorský debut predstavuje už samotným názvom orientáciu zbierky ako aj rovnomennej novely na vnútorné prežívanie postavy a konfrontáciu jedinca so svetom naokolo. Existenciálne problémy ako aj pohnutá dobová situácia predstavujú pre tohto spisovateľa vhodnú východiskovú situáciu – minimum počiatočných informácií a formálne vyznenie úvodu textu od prvých momentov rozprávania zredukovalo postavu súdruha Mecka na jeho verejný obraz a zaradenie v rámci kolektívu.

Časová a priestorová nesúrodosť a naoko kusé informácie a prestrihy medzi jednotlivými obrazmi, ktoré subjekt vo svojej výpovedi prináša odkrývajú komplexné kľbko vzťahov, v rámci ktorých sa postava súdruha Mecka v na prvý pohľad nepodstatných dialógoch konfrontuje s dobovou morálkou, vedením a fungovaním spoločnosti i absenciou reálne aktívne žitého nielen prežívaného súkromia.

Veľmi výrazné striedanie rozprávačských línií sa môže pre čitateľa vzhľadom na jednoduchú dejovú os stať problematickým, čo potvrdzujú aj skúsenosti s interpretáciou oboch zvolených textov. Nazdávame sa však, že vzhľadom na poodkrývanie zložitých vzájomných vzťahov medzi postavami sa autorovi podarilo práve takýmto narušením chronologickosti a jednotnej línie rozprávania vysunúť do popredia intimitu prežívania a nefunkčnosti vzťahov medzi postavami. Zároveň takto autor poukazuje aj na nesmierne zložitý proces vnútorného prežívania a následné reakcie postavy smerom navonok.

Ak za výzvu berieme aj zvládnutie zachytenia vnútorného rozorvania muža stredného veku mladým spisovateľom môžeme povedať, že práve opísaný novátorský príklon k poetike existencializmu a antirománu odkrývajú schopnosť autora komplexne, a nie prvoplánovo zachytávať problémy jednotlivca a jeho nefunkčných vzťahov. Z naratívneho hľadiska je dôležitou vlastnosťou Johanidesovej prózy hľadanie stavu primeranosti medzi zložitou témy a spôsobom jej prerozprávania, pretlmočenia čitateľovi.

Aj podľa Pruškovej štúdie s názvom Produktívne interferencie v štruktúre Johanidesovej prózy, ktorá vyšla v roku 2011, je jedným zo zdrojov dramatizmu u Johanidesa práve napätie medzi tradičným rozprávaním a nelineárne nastavenou citlivosťou Johanidesovho rozprávača a hlavne protagonistu nasmerovaného k typu „nového človeka“, „človeka osamelého medzi ľuďmi“ ale aj „človeka ako jediného garanta vlastnej ľudskosti“.

Ako ďalej Prušková vo svojom texte uvádza: „Johanides preto nikdy nepíše príbeh v zmysle kopírovania miesta, času a okolností.“ Vzájomnými prepojeniami a zložitou vzťahov v kompozícii rozprávania je utvorená originálna sieť Johanidesovho naratívu, v ktorej pochopenie zmyslu bytia je miestami dôležitejšie než bytie samotné.

Práve snaha o presvedčivosť výpovede súvisí aj s na prvý pohľad náhodným výberom momentov, ktoré rozprávač zachytáva. Striedaním monológu s rozhovorom a opisnými pasážami sa vytvára zložitý obraz človeka, ktorý je vzdialený od vlastnej osobnosti a až po smrť sa snaží o kontakt s vlastným ja a rodinou. Čím sa ešte zvyrazňuje neschopnosť postavy existovať v reálnom čase, v čase priamej vzájomnej komunikácie postáv.

V závere môžeme skonštatovať, že nielen téma a doba vzniku textov, ale aj ponor autorov do vnútorného prežívania postavy prispeli k tomu, že nelineárny, retrospektívny typ narácie, ktorý vysúva do popredia samotný subjekt s jeho vnútorným prežívaním predstavuje veľmi zaujímavý spôsob ako zachytiť naliehavosť a nevyhnutnosť hovorenia o intímite a individualite prežívania vo vzťahu k zložitým spoločenským podmienkam.

Literatúra

BÍLIK, R.: Slovenská literatúra po roku 1945 I. (1945-1963). Trnava: Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave 2009, 80 s.

JOHANIDES, J.: Súkromie. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1971, 174 s.

PRUŠKOVÁ, N.: Produktívne interferencie v štruktúre Johanidesovej prózy.

Online: <http://www.litcentrum.sk/55375>.

TATARKA, D.: Démon súhlasu. Bratislava: Artforum 2009, 97 s.

Summary**To the problem of narration in the selected works by Dominik Tatarka and Ján Johanides**

Our study deals with specific types of narration used in texts by Dominik Tatarka and Ján Johanides. Chosen post-mortem type of narrator, retrospective narration or combination of various forms of narrative in one text is used by both writers to highlight the complexity of the characters' survival and the contrast between their private and public personality. The authors pay attention to the status and role of the individual human being in society. Tatarka is also critical to the culture and literature, which is controlled and organized from above.